

Марія ПАНЬКІВ (Харків)

**Поляки в Російській імперії
(кін. XVIII – поч. XX ст.).
огляд сучасної польської історіографії**

Проблематика польсько-російських стосунків кінця XVIII – початку XX ст. посідає вагомим місце в сучасній польській історіографії¹. Вона знайшла розкриття у різноплановій за тематикою і підходами літературі. Таке зацікавлення цілком зрозуміле, враховуючи, що після третього поділу Речі Посполитої у 1795 р., до Російської імперії відійшла найбільша частина території цієї держави, яка включала землі, населені литовцями, білорусами, українцями і поляками. У найближче сторіччя польська історія виявилася тісно переплетеною з російською. Поляки стали не лише свідками, а й безпосередніми учасниками процесів, які відбувались в Імперії. Тому для польського історика, вивчення проблем історії імперської Росії значною мірою пов'язане з дослідженням польського перебування в державі Романових, починаючи з кінця XVIII ст.

Окремі аспекти аналізу підходів польської історіографії XIX – XX ст. до означеної проблематики можна знайти в працях Мірослава Філіпович², Анджея Вежбіцького³, а також численних монографіях Анджея Ф. Грабського⁴ і Єжи Матерніцького⁵. Виходячи з цих досліджень, можна виокремити основні етапи вивчення історії поляків у Російській імперії, а також тенденції, що домінували в польському історичному дискурсі до 1989 р.

Перший етап (1918–1944) охоплює період існування Другої Польської Республіки і роки Другої Світової війни до встановлення радянського контролю над Польщею. Дослідження стано-

вища поляків в Імперії концентрувалися в основному довкола національних повстань, конспірації і російських репресій⁶.

Другий етап (1944–1989) – доба ПНР, коли історична наука в Польщі була обмежена цензурою, нав'язаною їй східним сусідом. Центральними темами цього часу були історія поляків у Королівстві Польському, спільна боротьба поляків і росіян з царом, заслання до Сибіру⁷. Слід зазначити, що в цей період опубліковано було низку праць, які мають фундаментальне значення і до сьогодні не втратили своєї наукової цінності. Яскраво проілюструвати тогочасні студії може збірка «Долі поляків у XIX – XX ст.»⁸, видана на честь 80-річчя професора Стефана Кеневича, доробок якого має надзвичайну вартість для польської історіографії. Необхідно згадати також працю Людвіга Базильова «Поляки в Петербурзі»⁹, в якій автор підкреслив велику роль поляків у житті столиці Російської імперії.

Починаючи з 1989 р., розпочався сучасний етап вивчення історії Російської імперії в Польщі. Політичні зміни у Східній Європі на межі 80-90-х років XX ст., трансформація державного устрою Польщі, відміна цензури, можливість вільного доступу до архівних документів, створили нові умови для розвитку цих досліджень. В даній статті ми зупинимось на спробах сучасних польських істориків показати Російську імперію крізь призму польської присутності в ній.

З 1989 р. з'явилась значна кількість наукової літератури, присвяченої різним аспектам польсько-російських стосунків у кінці XVIII – на початку XX ст. Вони істотно збагатили попередній доробок з цієї проблематики, впровадивши додаткові елементи до історичного дискурсу і поставивши нові акценти. Дослідники почали більше уваги присвячувати спробам зрозуміти політику царської адміністрації в польському питанні. Крім опору польського суспільства деполонізаційній політиці царату, вони намагаються показати спроби адаптації поляків до нових, продиктованих Російською імперією, умов життя.

З комплексу праць, присвячених історії поляків у Російській імперії, доцільно виділити наступні тематичні групи: 1) дослідження цілей, практики та результатів політики, яку проводила

Імперія у Королівстві Польському та на «кресах»; 2) публікації, присвячені питанням польсько-російських наукових контактів; 3) праці, в яких висвітлюється історія польських засланих до Сибіру.

Зупинимось спочатку на дослідженнях, сконцентрованих довкола політики Російської імперії у Королівстві Польському. У синтетичних працях історія Польщі тих часів часто подається, як негероїчний, відмічений імперським утиском і травматичною покорою період. Цей образ властивий працям авторів, які досліджують долю поляків в Імперії крізь призму переслідувань, репресій і поневолення. Яскравим прикладом такого підходу може слугувати праця Елжбети Качинської, присвячена історії карної практики і системи ув'язнення в Королівстві Польському від 1815 до 1914 р.¹⁰. Дослідниця продовжує тенденції, характерні для польської історіографії міжвоєнного періоду (Ш. Аскеназі, Х. Мосцицького і Я. Кухаржевського) і акцентує увагу на мученицькому аспекті долі поляків у Королівстві.

У 1990-х роках почали з'являтися праці дослідників, які розглядають історію поляків в Королівстві Польському зосереджуючись в першу чергу на вивченні співпраці і колаборації крайової еліти з імперською адміністрацією. Ці дослідження мають полемічний характер щодо польської історіографічної традиції міжвоєнного періоду та доби ПНР.

Однією з перших таких праць, стало дослідження Анджея Шварца¹¹, присвячене прибічникам угоди з Росією серед мешканців Королівства Польського після січневого повстання 1863–1864 рр., доведене до 1905 р. Дослідник полемізує з тезою, прийнятою у польській історіографії доби ПНР, згідно з якою угодами були виключно представники таких суспільних груп, як поміщики і буржуазія. Шварц акцентує увагу на поступовій зміні в соціальному складі прибічників угоди. Він вказує, що з часом, серед угодівців ставало все більше представників інтелігенції¹².

Праця іншого дослідника, Анджея Хвальби, який розглянув проблему «Поляки на службі Московії» 1864–1915 рр., також має полемічний характер щодо героїчного візерунку історії Польщі XIX ст., який репрезентують навіть такі дослідники, як Стефан

Кеневич¹³. Тези А. Хвальби викликають дискусії серед істориків і вказують на необхідність глибокого вивчення цієї проблематики. До таких тез належить, зокрема, твердження Хвальби, що русифікація апарату управління у Королівстві Польському була далеко не повною, а межі між народом і загарбником не завжди були виразні¹⁴.

Не погоджується з цим висновком Станіслав Вех. Він вказує, що для другої половини ХІХ ст. характерне було систематичне зменшення кількості польських чиновників в адміністрації Королівства¹⁵. Інший дослідник, Анджей Новак, вбачає причину такого критичного підходу в тому, що Хвальба не використав практично жодного архіву, а зробив висновки, спираючись на аналізі окремих статей з декількох журналів, виключно польських збірок джерел, обраних мемуарів і праць¹⁶. Натомість, російський історик Леонід Горізонтов, як і Хвальба, вважає, що русифікація не була цілковитою. Як аргумент, він наводить факт, що у 1897 р. російські чиновники Королівства Польського склали лише 36% особистого складу адміністративних органів¹⁷. Однак, дослідники погоджуються, що польські службовці залишались в основному на низьких посадах і ефективно були усунуті від участі у прийнятті істотних адміністративних рішень.

А. Хвальба робить спробу вписати проблему деполонізаційної політики, яку проводила Російська імперія у Королівстві Польському в загальноєвропейський контекст. При цьому він стверджує, що ця політика вписувалась в дух епохи і скрізь в Європі центральна імперська влада намагалась обмежити доступ корінного населення периферії до адміністративного управління, але засоби досягнення цієї мети, можливості і результати були різні¹⁸. Таке твердження суперечить тенденції підкреслення винятковості російської системи переслідувань, скерованих проти польського народу, які виразно можна простежити в праці Е. Качинської¹⁹.

А. Хвальба також стверджує, що у литовських губерніях Імперії, на відміну від українських, дійшло до часткової реполонізації у середовищі чиновників²⁰. На сьогодні ще не існує досліджень, які б могли підтвердити або заперечити цю тезу. У зв'язку

з цим виникає проблема компаративного аналізу практики адміністрацій щодо поляків в українських і литовських губерніях²¹.

Тематику поляків на службі Імперії продовжують публікації, присвячені полякам з Королівства Польського, які носили військовий мундир²². На сьогодні єдиним ґрунтовним дослідженням цієї проблематики залишається праця Вацлава Цабана²³. Польський історик відокремив призов до війська, який мав карний характер, від звичайного призову до армії, що проводився щорічно. Тут погляди Цабана збігаються з твердженням Л. Горізонтова, що призов до царської армії носив репресивний характер лише в окремих випадках (якими були польські повстання 1831 та 1863 років)²⁴.

Цабан відкидає тезу, прийняту в працях польських істориків до 1989 р., згідно з якою Сибір і Кавказ були головними місцями призначення польських рекрутів²⁵. Він спирається на урядові джерела, з яких видно, що в означений період поляків посилали до гарнізонів, розсіяних по всій Російській імперії, не виключаючи Королівства Польського²⁶. У дослідженні Цабана чітко простежується тенденція до зображення царської армії ефективним інструментом імперської уніфікації. Автор відзначає, що багаторічне перебування польського рекрута на військовій службі Імперії призводило до зближення з царською Росією і навіть до втрати польської самоідентифікації.

Разом з проблемою служби на користь імперії, в польській історіографії повстає питання про межі між співпрацею і зрадою. Останнім часом з'явилося кілька збірок, присвячених цій проблематиці²⁷, а також монографічне дослідження образу зради і зрадника нації в свідомості поляків у 1861–1914 рр., проведене Магдаленою Мічинською²⁸. Польські дослідники сходяться в тому, що поняття зради було еластичним і не мало чітких кордонів. В умовах, коли польська нація опинилася в складі трьох загарбницьких держав, предметом зради стала польська національна спільнота в межах колишніх земель Речі Посполитої, а об'єктом була людина, свідомо тієї спільноти. Відступництво вбачалось майже в усіх сферах життя і приписувалось тим групам, які не ідентифікували себе з цією нацією.

Сучасна польська історіографія репрезентована також дослідженнями, в яких робиться спроба представити поведінку і позиції поляків під час національної неволі з російської перспективи. Такий підхід дозволяє зрозуміти, як влада держави Романових сама оцінювала потенційні загрози та можливості колаборації поляків з Імперією. Йдеться про монографію Станіслава Веха, де автор реконструює образ суспільства Королівства Польського, спираючись на рапорти царської політичної поліції 1866–1896 років²⁹. Вех акцентує увагу на тому, що зареєстровані російською жандармерією позиції і форми суспільно-політичної активності мешканців Королівства Польського відповідають прийняттю в польській історіографії традиції і національній свідомості³⁰. До табору ворогів Російської імперії належали костюль і католицьке духовенство, а також польські поміщики, патріотично налаштована молодь, інтелігенція, міщанство, дрібна шляхта і різного роду вільнодумці. Дослідник відмічає, що жандармерія перебільшувала значення антиімперських позицій польського духовенства і поміщиків, натомість недооцінювала роль політичних космополітів (німців і євреїв)³¹. У праці Веха відтворена шаблонність в оцінках жандармами союзників російського панування – селян і міської бідноти, яких не розглядали в ролі потенційних союзників російської політики в Королівстві.

Автор вказує на межі русифікаційних впливів у Королівстві Польському, які відзначали самі жандарми в своїх рапортах. Такою межею був «польський дім». Значення родинного дому для збереження польських національних традицій, культури мови, яскраво ілюструють дослідження, присвячені історії освіти в Королівстві Польському³². Їх автори підкреслюють, що русифікаторська політика мимоволі призводила до прискорення розвитку польського шкільництва, яке знаходило лазівку в приватній освіті.

Нещодавно з'явилися спроби представити русифікаційну політику Імперії в Королівстві Польському і поведінку суспільства щодо тих акцій з перспективи повсякденного життя. До таких спроб належить стаття Агати Тушинської, в якій дослідниця звертає увагу на «звичайний день» мешканців Варшави в період

1865–1905 років³³. Авторка вбачає елементи русифікації не лише в адміністративних змінах, а й в змінах зовнішнього вигляду міста, у перенесенні елементів російської архітектури, зміні стилю і вигляду старих будівель. На цей аспект раніше вже звертав особливу увагу Пьотр Пашкевич³⁴.

Дослідниця торкається проблеми хабарів, які були своєрідним інструментом «гуманізації» окупаційних стосунків, засобом суспільного самозахисту. А. Хвальба також зупинявся на цьому аспекті у монографії, присвяченій корупції в Королівстві Польському і в Російській імперії³⁵.

Цінним є зауваження Тушинської, що польсько-російське співіснування у Варшаві було винятковим парадоксом і нелегко провести чітку межу між тим, що було польське, і що – російське. Тому дуже складним завданням для дослідників залишається з'ясування фактичної ефективності русифікації, а також опір поляків відповідним впливам з боку російської адміністрації.

Дослідження цілей, практики та результатів російських акцій щодо польського населення на «кресах» становлять ще один комплекс праць сучасних польських істориків. Слід відзначити, що до кінця 1980-х років ця проблематика перебувала на маргінесі історичних студій. Сама дефініція «кресів» вже має за собою багату наукову літературу³⁶. Під «кресами» слід розуміти колишні східні землі Речі Посполитої, які після поділів цієї держави відійшли до Російської імперії під назвою Західного краю (Литва, Західна Білорусь та Правобережна Україна). Безперечно, цей термін відповідає польській культурній та історичній традиції, проте не є прийнятним для українських, литовських і білоруських істориків.

Останнім часом з'являються спроби створити модель «універсальних» «кресів» шляхом віднесення їх до явищ, які виступають у різних місцях і різних історичних епохах, у стосунках як національних держав, так імперій з їх периферією³⁷. Доречно тут згадати дослідження Генріха Гленбоцького, присвячене кресам Російської імперії, під якими автор розуміє не лише анексовані Східні землі Речі Посполитої, але всю периферію, окраїни імперії³⁸. Праця Гленбоцького відповідає тенденціям світової

імперіології, яка вже стала повноправним міждисциплінарним дослідницьким напрямком. Дослідники Імперії вважають, що основою політично-суспільно-національної ситуації на Західних окраїнах держави Романових було зіткнення російської держави і молодоросійського націоналізму з більш розвинутою польською національною свідомістю³⁹. Проте польський історик Лешек Яскевич дискутує з цими поглядами і нагадує про нерівність такої суперечки – «за російським націоналізмом стояла сила імперської держави з її обмежуючим законодавством і засобами примусу»⁴⁰. Натомість, А. Новак зауважує, що прагнення імперської держави не завжди збігалися з прагненнями російського націоналізму⁴¹.

На розвиток історичних досліджень з «кресової» проблематики у Польщі мала вплив деконструкція польського романтичного міфу «кресів», яку здійснив французький історик Данієль Бовуа у працях, присвячених вивченню взаємовідносин у трикутнику «польська шляхта – українські селяни – російська імперська адміністрація»⁴². Бовуа зосереджується на дослідженні суспільно-етнічної ситуації на Правобережній Україні у 1793–1914 роках крізь призму суперництва нової імперської влади з колишньою польською гегемонією на цих землях, уособленням якої була польська шляхта.

Увагу привертає полеміка, піднята Іреною Рихліковою довкола тези Д. Бовуа про те, що процес ревізії шляхетських титулів і декласації дрібної шляхти на Правобережній Україні у 1830-х–1840-х роках був наслідком репресивної політики царату щодо поляків після повстання 1831–1832 років. Дослідниця нагадує, що цей процес значно більше відповідав прагненням заможної шляхти і його витоки слід шукати ще у XVIII ст.⁴³. У своїй пізній праці Бовуа визнав доцільність зауважень польської дослідниці і підкреслив, що на декласацію дрібної шляхти на Правобережній Україні вплинула не лише репресивна політика царату, а й підтримка цих акцій заможною шляхтою⁴⁴.

В контексті цієї дискусії цілком закономірно виникає питання: чи за всі негативні явища в середовищі польської шляхти на «кресах» був відповідальний царат? Відповісти на нього спро-

бував варшавський історик Тадеуш Епштейн⁴⁵. Він відмічає, що катастрофічне зменшення ареалу великої польської власності на «кресах» не можна цілком списувати на антипольську політику імперської адміністрації. Негативна політична ситуація накладалася на економічні труднощі, які особливо виразно виявились після реформ 1860-х років. Це робить неможливим відрізнити господарства, які розпалися з економічних причин, від тих, які відійшли до росіян з причин політичних.

Слід згадати і про зауваження Т. Епштейна відносно тези Д. Бовуа, згідно з якою до 1905 р. католицькі священники нічого не зробили для нижчих верств польського населення Правобережної України. Натомість польський дослідник нагадує, що рівень національної свідомості на цих територіях у XIX – на початку XX ст. визначався не стільки мовою чи приналежністю до етнічно-соціальної групи, скільки зв'язком з культурно-релігійною традицією і парафіяльними спільнотами⁴⁶. На роль католицької церкви у збереженні культурно-національної ідентичності дрібної шляхти і селян польського походження на Правобережжі вказує і український дослідник Іван Лісевич⁴⁷.

Упродовж останнього десятиліття польська історична наука збагатилась кількома цінними монографіями, які присвячені деяким аспектам суспільно-культурного життя поляків на «кресах»⁴⁸.

У монографії Лешка Заштовта зміни в сфері освіти на литовсько-руських землях представлені на тлі загальних перетворень, спрямованих на уніфікацію тих територій з Російською імперією у 1832–1864 роках⁴⁹. У хронологічному плані це дослідження становить логічне продовження праці Данієля Бовуа⁵⁰. Окрім питань, безпосередньо пов'язаних з освітньою проблематикою, Заштовт також торкається інших проблем: конфлікту між старим порядком Речі Посполитої і новими імперськими правилами; цивілізаційних змін на тих територіях; методів, які застосовувала російська адміністрація для послаблення польських впливів на «кресах».

Висновки дослідника знаходять підтримку серед інших істориків. Так, наприклад, на той факт, що русифікацію форсував Микола I, який мав особисті антипольські упередження, звертає

увагу також Анджей Новак⁵¹. Слід зауважити, що сучасна російська історіографія унікає, як правило, підкреслення цієї риси імператора⁵².

На увагу заслуговує виділення Л. Заштовтом такого методу антипольської політики царату, як підтримка нових національних рухів на територіях литовсько-білоруських і українських земель. На цей аспект деполонізаційної політики Російської імперії на «кресах» вказує Лешек Яскевич⁵³, а також Анджей Новак⁵⁴. Слід зазначити, що і в сучасній литовській історіографії наголошується на планах імперської адміністрації прихилити на російський бік литовських селян через «розвиток в них ідеї відокремлення жмудського племені від польської нації»⁵⁵.

Політику центрального управління західними губерніями Л. Заштовт характеризує як таку, що вела до цивілізаційної деградації Західного краю. Централізація адміністрації потягнула за собою занепад провінційних міст і зростання ролі міст губернських, які ставали центрами русифікації. Русифікаційна лінія виявилася також у зовнішньому вигляді міст: «щоразу менше залишалось слідів давньої Речі Посполитої, щоразу більше ставало будинків, які наслідували архітектуру Москви чи Петербургу»⁵⁶. Отже, Л. Заштовт розглядає не лише освітню політику Імперії на литовсько-руських землях, а й широкий спектр проблем, пов'язаних з «першим етапом перетворення всіх давніх земель Великого Князівства Литовського і Правобережної України з кресів Речі Посполитої на європейські креси Російської імперії»⁵⁷.

Дослідження Т. Епштейна⁵⁸ і С. Васалека⁵⁹ присвячені проблемам освіти на «кресах» в період після повстань. На відміну від новаторської монографії Л. Заштовта, ці праці написані з точки зору старої польської культурної традиції і національного патріотизму. Головним мотивом в них є опір поляків русифікаційним впливам у сфері освіти.

Таким чином, після 1989 р. дослідження польськими істориками політики Російської імперії в Королівстві Польському та на «кресах» набувають багатомірності. Особлива увага приділяється суспільній історії, культурі, проблемам національної зради, щоденному життю. Зміна акцентів відбувається одночасно з запе-

реченням тез, прийнятих польською історіографією міжвоєнного періоду та доби ПНР. Дослідники концентруються на аналізі та спробах розуміння політики царської адміністрації щодо поляків, намагаються показати спроби адаптації до нових, нав'язаних Російською імперією, умов життя.

Ще однією темою сучасної польської історіографії проблеми стало питання наукових польсько-російських контактів і дослідження історії польських студентів і професорів в університетах Російської імперії. З праць, які присвячені тим аспектам, слід виділити дві збірки статей: «Польські професори і студенти в університетах Росії (XIX – початку XX в.)»⁶⁰ та «Російсько-польські наукові зв'язки у XIX–XX ст.»⁶¹, оскільки вони містять статті польських і російських дослідників і є своєрідними показниками найважливіших моментів і мотивів цієї тематики.

Тут доречно відмітити, що останнім часом все більше наголошується на цивілізаційній місії поляків у Російській імперії⁶². Так, Ян Цеханович відмічає, що «поляки зробили фантастичний внесок до розвитку російської культури і науки, а може навіть варто вжити поняття – російської цивілізації»⁶³. Поляки були правдивими «співтворцями чужого світла».

Тенденція створення образу «поляка-цивілізатора» останнім часом особливо сильно виявляється в працях, присвячених засланням поляків до Сибіру, Кавказу та інших місць Російської імперії. Поляки в історії Сибіру – проблема, яка має багато контекстів. Одним із них є мученицький аспект польської присутності на Сибіру в різних варіантах і формах. «Чорна» легенда Сибіру стала популярною в польському суспільному житті вже у XIX ст. Їй відповідали такі епітети, як «льодове пекло», «країна заслання і страждань», «земля каторжників» і т.д., на що звернула увагу Зоф'я Трояновичова в книжці «Сибір романтиків»⁶⁴. Дослідниця виокремила три основні міфи – міф національної спільноти засуджених, міф польського заслання-героя, міф просторів Сибіру як місця мучеництва. Ці міфи завжди були підпорядковані ідеї месіанства. Нічого дивного немає в тому, що така популяризація образу Сибіру була глибоко закорінена в реаліях польського історичного мислення.

До кінця 90-х років ХХ ст. не було опубліковано жодної синтетичної праці, присвяченої історії польських засланців на Сибіру. Слова «Сибір», «каторга», «заслання» з'являлися в книгах і статтях, але ніколи не ставали назвою значної монографії. 1944–1988 роки не сприяли розвитку досліджень над сибірською проблематикою. В той період з'явилися цінні, але присвячені лише окремим аспектам проблеми, праці⁶⁵.

Після 1989 р. дослідження з сибірської проблематики активізувалися. Значною мірою цьому сприяло відкриття кордонів і вільний доступ польських істориків до російських архівів. На сучасному етапі дослідники звертають особливу увагу на те, що польська присутність на Сибіру – це не тільки мученицька доля засланців, але й культурний і економічний внесок до її розвитку.

Окрему групу становлять історичні праці, для авторів яких предметом зацікавлення є індивідуальні долі поляків на Сибіру. Серед них слід виокремити доробок Вікторії Слівовської, яка є авторкою двох монументальних біографічних словників польських засланців на Сибіру⁶⁶. В останньому опрацюванні дослідниці, «Втечі з Сибіру», також переважає зацікавлення конкретними людськими долями. Система репресій показується через їх людський аспект: кари, ламання життєвих кар'єр, родинні трагедії, особисті драми⁶⁷.

Інтерпретаційну лінію, згідно з якою Російська імперія і місце поляків в ній розглядається крізь призму вироків, слідств і покарань, продовжують дослідження сибірських заслань як карної системи в загальному суспільному і політичному контексті. Першою польською спробою цілісної характеристики заслань до Сибіру в ХІХ ст. стала монографія Елжбети Качинської⁶⁸. У цій праці, а також у ґрунтовному вступі до збірки «Заслання і каторга на Сибіру в історії поляків 1815–1914 років»⁶⁹, дослідниця зображує Сибір «в'язницею без даху», підкреслюючи відсталість карної системи царської держави у порівнянні з європейськими країнами ХІХ ст. Важливим є зауваження Качинської, що Сибір слід розглядати на тлі умов, пануючих в Росії, враховуючи еволюцію системи заслань в Імперії.

Саме з такої позиції підійшов до вивчення історії поляків у Східному Сибіру в період між повстаннями Францішек Новінський⁷⁰. Проаналізувавши масові заслання поляків у ХІХ ст. в загальноімперському контексті, він дійшов висновку, що жодних спеціальних змін існуючої в Росії карної системи на той період не відбулося. Політика заслань була щільно пов'язана з загальною політикою Росії щодо Сибіру. Заслання, окрім карного характеру, становили чинник прискорення колонізації цих земель. Автор підкреслює, що така політика забезпечувала ізоляцію від суспільства небезпечних людей, але її метою не було фізичне знищення засланих⁷¹. Тут Новінський виступає проти спроб представити систему заслань в Радянському Союзі продовженням попередньої традиції Російської імперії.

Новінський, як і Качинська, підкреслює, що не можна однозначно виступати за «чорну» версію історії Сибіру, оскільки дійсність була набагато складнішою. Засланці могли маневрувати між офіційними приписами і певною толерантністю з боку місцевої адміністрації. Така ситуація дозволяла полякам, незважаючи на заборони і обмеження, займатися різними видами економічної, освітньої, культурної діяльності.

До цього часу історики мало цікавилися внеском польських засланців до культурного розвитку Сибіру. Ця проблематика розглядалась побіжно і була маргінальною. В останні роки дослідники намагаються заповнити існуючу нішу. В цьому контексті слід згадати працю Барбари Єндріховської, де представлені широкі сфери активності польських засланців за Уралом у 1830–1883 рр.⁷². Намагаючись змінити стереотипний образ поляка-засланця ХІХ ст., дослідниця показує його не як пригнобленого каторжника без надії, а як людину, поєднану з групою інших засланців, свідомою необхідністю «використання того часу і років з користю»⁷³.

Зростання зацікавлення польських вчених сибірською тематикою яскраво ілюструє збірка «Сибір в історії та культурі польської нації»⁷⁴. Праці, які заповнюють сторінки тому, охоплюють своєю тематикою період в кількості років, починаючи від заслань ХVІІ та ХVІІІ ст., через студії над проблематикою ХІХ і ХХ ст.,

до драматичних доль поляків у Радянському Союзі, репрезентовані в широкому спектрі істориками, політологами, соціологами, психологами. Таким чином, у сучасній польській історіографії сибірська проблематика з'являється в різних контекстах, не тільки в мученицькому але також і в суспільно-політичному і культурному аспектах.

Підводячи підсумки і характеризуючи позиції сучасної польської історіографії щодо вивчення питань долі поляків в Російській імперії, слід відмітити основні тенденції в цих дослідженнях. Видані в останні роки праці польських дослідників на різних прикладах, з різних точок зору показують історію польського суспільства в царській Росії. Щодо історіографічної традиції міжвоєнного періоду і доби ПНР, ці дослідження ставлять нові акценти і вносять нові інтерпретаційні пропозиції. В сучасній польській історіографії відносно мало уваги присвячено повстанням і конспірації, набагато більше місця приділяється спробам розуміння політики царської адміністрації по відношенню до Королівства Польського і «кресів», її щоденному функціонуванню і впливам на польське населення. Одночасно з'являються праці, присвячені не тільки опору русифікаційним акціям російської адміністрації, але і спробам співпраці з Імперією. Особливо гостро постає питання про те, де проходила межа між лояльністю і колаборацією.

Однак, досі недослідженою залишається історія поляків у глибині царської Росії, які їхали на Схід добровільно, сподіваючись на поліпшення умов життя. Вивчається в основному польська еліта, натомість ставлення нижчих суспільних верств до чужої влади, яка була владою держави, в якій вони мусили жити на протязі кількох поколінь, не отримало належного розкриття в історичній літературі. Залишається також необхідність проведення порівняльних досліджень ситуації поляків в окремих частинах імперії (Королівстві Польському, Литві, Україні, Білорусі). На даному етапі, особливо важливим виглядає необхідність розвинути спільні дослідження польських, російських, українських, білоруських і литовських істориків, які б дозволили більш детально і об'єктивно вивчити цю проблему.

¹ *Głęboski H.* „Co zrobić z Rosją?": kwestia polska w koncepcjach konserwatywnego nacjonalizmu Michała Katkowa. – Kraków, 1998; *Głębocki H.* Fatalna sprawa. Kwestia polska w rosyjskiej myśli politycznej (1856–1866). – Kraków, 2000; *Nowak A.* Miedzy carem a rewolucją. Studium politycznej wyobraźni i postaw Wielkiej Emigracji wobec Rosji 1831–1849. – Warszawa, 1994; *Nowak A.* Jak rozbić rosyjskie imperium? Idee polskiej polityki wschodniej (1773–1921) – Warszawa, 1995; *Nowak A.* Polacy, Rosjanie i biesy. Studia i szkice historyczne z XIX i XX wieku. – Kraków, 1998; *Bardach J.* Polska a Rosja – spojrzenie wstecz a współczesność – Warszawa, 1997; *Giza A.* Polackowie i Moskale – wzajemny ogłęd w krzywym zwierciadle (1800–1917). – Szczecin, 1993; *Zielińska Z.* Studia z dziejów stosunków polsko-rosyjskich w XVIII wieku. – Warszawa, 2001; *Dązenie do niepodległości Polski a ocena rządów zaborecznych w XIX w.* Zbór studiów / red. Sławomir Kolebka. – Toruń, 1992; *Polacy a Rosjanie.* Materiały z konferencji „Polska – Rosja. Rola polskich powstań narodowych w kształtowaniu wzajemnych wyobrażeń”, Warszawa-Płock 14–17 maja 1998 / pod red. T. Epszteina – Warszawa, 2000; *Polacy i Rosjanie.* Na przestrzeni wieków (XVII–XX). / pod red. J. Rzońcy. – Opole, 2000; *Unifikacja za wszelką cenę. Sprawy polskie w polityce rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku.* Studia i materiały / red. A. Szwarz i P. Wiczorkiewicz. – Warszawa, 2002.

² *Filipowicz M.* Wobec Rosji. Studia z dziejów historiografii polskiej od konca XIX wieku po II wojnę światową. – Lublin, 2000.

³ *Wierzbicki A.* Groźni i wielcy. Polska myśl historyczna XIX i XX wieku wobec rosyjskiej despotii. – Warszawa, 2001.

⁴ *Grabski A. F.* Orientacje polskiej myśli historycznej. Studia i rozważania. – Warszawa, 1972; *tenże.* Perspektywy przeszłości. Studia i szkice historyczno-zoficzne. – Lublin, 1983; *tenże.* Kształty historii. – Łódź, 1985 та інші.

⁵ *Maternicki J.* Idee i postawy. Historia i historycy polscy 1914–1918. Studium historiograficzne. – Warszawa, 1975; *tenże.* Kultura historyczna dawna i współczesna. Studia i szkice. – Warszawa, 1979; *tenże.* Historiografia i kultura historyczna. Studia i szkice, t. 1–2, Warszawa 1990 та інші.

⁶ *Topolski J.* Główne tendencje rozwojowe historiografii XIX – XX wieku // *Kwartalnik Historyczny.* – 1983. –ą 4. – S. 839–858.

⁷ Для ознайомлення з польською історіографією доби ПНР див.: *Stobiecki R.* Historiografia PRL. Ani dobra, ani mądra, ani piękna... ale skomplikowana. Studia i szkice. – Warszawa, 2007.

⁸ *Losy Polaków w XIX–XX w.* Studia ofiarowane Stefanowi Kieniewiczowi / pod red. B. Grochulskiej, J. Skowronka. – Warszawa, 1987.

⁹ *Bazyłow L.* Polacy w Petersburgu. – Wrocław Warszawa Kraków Gdańsk Łódź, 1984.

¹⁰ *Kaczyńska E.* Ludzie ukarani. Więzienia i system kar w Królestwie Polskim 1815–1914. – Warszawa, 1989.

¹¹ *Szwarc A.* Od Wielopolskiego do Stronictwa Polityki Realnej. Zwolennicy ugody z Rosją, ich poglądy i próby działalności politycznej (1864–1905). – Warszawa, 1990. Див. також: *Szwarc A.* Pod obcą władzą 1795–1864. – Warszawa, 1997.

¹² *Szwarc A.* Od Wielopolskiego do Stronictwa Polityki Realnej. Zwolennicy ugody z Rosją, ich poglądy i próby działalności politycznej (1864–1905). – Warszawa, 1990. – С. 303.

¹³ *Chwalba A.* Polacy w służbie Moskali. – Warszawa–Kraków, 1999.

¹⁴ *Chwalba A.* Polacy w służbie Moskali. – Warszawa–Kraków, 1999. – С. 223–224.

¹⁵ *Wiech S.* Społeczeństwo Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej (1866–1896). – Kielce, 2002. – С. 238–240.

¹⁶ *Nowak A.* Walka o kresy, walka o przetrwanie: XIX-wieczne Imperium Rosyjskie wobec Polaków, Polacy wobec Imperium (przegąd historiograficzny) // *Od imperium do imperium: spojrzenia na historię Europy wschodniej.* – Kraków–Warszawa, 2004. – С. 114.

¹⁷ *Горизонтов Л. Е.* Парадоксы имперской политики полякив России и русские в Польше. – Москва, 1999. – С. 183.

¹⁸ Там же. – С. 235.

¹⁹ *Kaczyńska E.* Ludzie ukarani. Więzienia i system kar w Królestwie Polskim 1815–1914. – Warszawa, 1989. – N. 469–479.

²⁰ *Chwalba A.* Polacy w służbie Moskali. – Warszawa–Kraków, 1999. – С. 228.

²¹ Див. дотичні праці українських, російських, литовських дослідників: *Шандра В. С.* Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX – поч. XX ст.) // *УІЖ* – 2007. – № 2. – С. 143–158; *Шандра В. С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – поч. XX ст. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2005; *Горизонтов Л. Е.* Парадоксы имперской политики полякив России и русские в Польше. – Москва, 1999; *Ремнев А. В., Савельев П. И.* Актуальные проблемы изучения региональных процессов в имперской России / *Имперский строй России в региональном измерении. Новая перспектива* Сб. статей. – М., 1997. – С. 5–18; *Aleksandravicius E., Kulakauskas A.* Pod władzą carów. Litwa w XIX w. / przekł. z lit. B. Kalemba – Kraków, 2003.

²² *Demidowicz T.* Obowiązek służby wojskowej w Królestwie Polskim i jego realizacja (1832–1862) // *Studia Historyczne.* – 1997. – Z. 2. – С. 167–190; *Latawiec K.* Pobór rekruta z Królestwa Polskiego do Samodzielnego Korpusu Straży Granicznej Imperium Rosyjskiego na przełomie XIX i XX w // *Wrocławskie studia wschodnie.* – 2006. – q 10. – С. 9–28.

²³ *Caban W.* Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1831–1873. – Warszawa, 2001. Див. також: *Caban W.* Pobór rekruta z Królestwa Polskiego do armii carskiej po upadku powstania styczniowego. Sposób na unifikację czy system represji? // *Unifikacja za wszelką cenę. Sprawy polskie w polityce rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku. Studia i materiały.* / pod red. A. Szwarc i P. Wiczorkiewicz. – Warszawa, 2002. – С. 33–40.

²⁴ *Горизонтов Л. Е.* Парадоксы имперской политики полякив России и русские в Польше. – Москва, 1999. – С. 38.

²⁵ *E. Kozłowski.* Służba rekrutów w armii rosyjskiej (1812–1862) / *Spółczesność polskie XVIII – XIX wieku* / pod red. W. Kuli, J. Leskiewiczowa. – Т. 6. – Warszawa, 1974. – С. 100–125.

²⁶ Див. також: *Piwnicki G.* Polscy wojskowi i zesiacy w carskiej armii na Kaukazie w XIX i na początku XX wieku. – Toruń 2001.

²⁷ *Między irredentą i kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego wobec zaborców.* / pod red. S. Kalembki i N. Kasparka. – Olsztyn, 1999; *Między irredentą, lojalnością i kolaboracją. O suwerenność państwową i niezależność narodową (1795 – 1989)* / red. M. Rupińska. – Wrocław – Toruń, 2001.

²⁸ *Micińska M.* Zdrada, córka nocy. Pojęcie zdrady narodowej w świadomości Polaków w latach 1861–1914. – Warszawa, 1998.

²⁹ *Wiech S.* Społeczeństwo Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej (1866–1896). – Kielce, 2002. Див. також: *Wiech S.* Żandarmeria rosyjska i jej raporty // *Sytuacja polityczna Królestwa Polskiego w świetle tajnych raportów naczelników Warszawskiego Okręgu Żandarmerii z lat 1867–1872 i 1878* / Oprac. S. Wiech i W. Caban. – Kielce, 1999. – С. 10–44.

³⁰ *Kulak T.* Naród i narodowość polska lat 1795–1945 w badaniach historycznych // *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku* / pod red. W. Wrzesińskiego. – Т. VIII: Polska – Polacy – mniejszości narodowe. – Wrocław, 1992. – С. 7–29; *Chamot M.* Entuzjazm i zwątpienie. Obraz Polaków w wybranej publicystyce prasowej trzech zaborów w latach 1864–1914. – Toruń, 2003. Див. також зб. ст. присвячені формуванню польської національної свідомості та впливам політики держав-загарбниць на польське суспільство *Przemiany formuły polskości w drugiej połowie XIX wieku* / pod red. J. Maciejewskiego. – Łódź, 1999; *Na przełomie stuleci. Naród-Kościół-Państwo w XIX i XX wieku* / pod red. M. Piotrowskiego. – Lublin, 1997; *Wybory wartości. Inteligencja polska u schyłku XIX i na początku XX wieku* / pod red. E. Reklajtis. – Lublin, 1996.

³¹ *Wiech S.* Społeczeństwo Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej (1866–1896). – Kielce, 2002. – С. 393.

³² *Kucha R.* Szkolnictwo Lublina w latach 1864–1915. Zarys dziejów. – Lublin, 1995; *Poznański K.* Oświata i szkolnictwo w Królestwie Polskim 1831–

1869. Lata zmagania i nadziei. – Warszawa, 2001; *Winiarz A.* Szkolnictwo Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego (1807–1831). – Lublin, 2002.

³³ *Tuszyńska A.* W oczach Polaków. Polacy i Rosjanie. Życie codzienne w Warszawie w latach 1865–1905. // *Przemiany formuły polskości w drugiej połowie XIX w.* / pod red. J. Maciejewskiego. – Łódź, 1999. – S. 119–133.

³⁴ *Paszkievicz P.* Pod berłem Romanowów. Sztuka rosyjska w Warszawie 1815–1915. – Warszawa, 1991.

³⁵ *Chwalba A.* Imperium korupcji w Rosji i w Królestwie Polskim w latach 1861–1917, Kraków 1995. – S. 286–288.

³⁶ *Dylągowa H.* Koniec Rzeczypospolitej. Granica wschodnia w świadomości Polaków XIX i XX w. Kilka refleksji historycznych // *Przegląd Wschodni*. – 1992/1993. – T. II. – z. 4 (8). – S. 915–919.; *Kieniewicz S.* Kresy. Przemiany terminologiczne w perspektywie dziejowej // *Przegląd Wschodni*. – 1991. – T. I. – z. 1. – S. 3–13; тій проблемі присвячено окремія том серії: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*. – T. 6. Między Polską etniczną a historyczną / pod red. W. Wrzesńskiego – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1988; *Bakula B.* Kolonialne i postkolonialne aspekty polskiego dyskursu kresoznawczego (zarys problematyki) // *Teksty drugie: teoria, krytyka, interpretacja*. – 2006. – 6. – S. 11–33; *Kresy – dekonstrukcja* / pod red. Trybusia K, Książny J. – Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2007, *Granice i pogranicza: historia codzienności i doświadczeń* / pod red. Liedke M., Sadowska J., Trynkowski J. – Białystok: Instytut Historii UB, 1999.

³⁷ *Koter M.* Kresy państwowe – geneza i właściwości w świetle doświadczeń geografii politycznej // *Kresy – pojęcie i rzeczywistość. Zbiór studiów* / pod red. K. Handke. – Warszawa, 1997. – S. 9–52.

³⁸ *Głębocki H.* Kresy Imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII – XXI). – Kraków, 2006.

³⁹ *Szporluk R.* Imperium, komunizm i narody. – Kraków, 2003. – C. 221–223; Капеллер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення, історія, розпад. – Львів, 2005. – С. 168–171; *Миллер А.* Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). – Санкт-Петербург, 2000. – С. 23–24; *Горизонтов Л. Е.* Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше. – Москва, 1999. – С. 215–217; *Касня Святослав*, Империя и модернизация. Общая модель и Российская специфика, Росспэн Москва 2001. – С. 144–145.

⁴⁰ *Jaśkiewicz L.* Carat i sprawy polskie na przełomie XIX i XX wieku. – Pułtusk, 2001. – S. 67.

⁴¹ *Nowak R.* Od imperium do imperium: spojrzenia na historię Europy wschodniej. – Kraków–Warszawa, 2004. – S. 138.

⁴² *Beauvois D.* Mit „Kresów wschodnich”, czyli jak mu podożyć kres // *Polskie mity polityczne XIX – XX w.* – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski,

1994. – S. 93–105; *Beauvois D.* Polacy na Ukrainie 1831–1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. – Paryż, 1988; tenże, *Walka o ziemię szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863–1914*. – Sejny, 1996; tenże, *Trójkąt ukraiński: szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914*. – Lublin, 2005.

⁴³ *Rychlikowa I.* Deklasacja drobnej szlachty w Cesarstwie Rosyjskim, spór o „Pułapkę na szlachtę” Daniela Beauvois // *Przegląd Historyczny*. – 1988. – T. 29. – z. 1. – S. 121–147; таж, *Carat wobec polskiej szlachty na ziemiach zabranych w latach 1772–1831* // *Kwartalnik Historyczny*. – 1993. – № 3. – S. 54.

⁴⁴ *Beauvois D.* Trójkąt ukraiński: szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914. – Lublin, 2005. – S. 585–587.

⁴⁵ *Epsztein T.* Przywiązanie szlachty polskiej na Ukrainie do ziemi w XIX i na początku XX wieku: mit czy rzeczywistość? / *Rosja i Europa Wschodnia: „imperiologia” stosowana* / pod red. A. Nowaka – Kraków, 2006. – S. 400–412.

⁴⁶ *Epsztein T.* Ziemianie polscy na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie (1863–1914) w walce o ziemię Daniela Beauvois // *Kwartalnik Historyczny*. – 1997. – № 1. – S. 67–71.

⁴⁷ *Лицевич І. Т.* Духовноспрагли (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні у другій пол. XIX – на поч. XX ст.) – К., 1995.

⁴⁸ *Zasztowt L.* Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997; *Epsztein T.* Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX w. – Warszawa: DiG, 1998; *Wasalek S.* Polska oświata w gubernie wileńskiej w latach 1864–1915. – Kraków, 2002; *Romanowski A.* Pozytywizm na Litwie. Polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflackich w latach 1864–1904. – Kraków, 2003.

⁴⁹ *Zasztowt L.* Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. – S. 365.

⁵⁰ *Beauvois D.* Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich: 1803–1832. – T. I.: Uniwersytet Wileński; T. II.: Szkoły podstawowe i średnie. – Rzym – Lublin, 1991.

⁵¹ *Nowak A.* Polacy, Rosjanie i Biesy. Studia i szkice historyczne z XIX i XX wieku. – Kraków, 1998 – S. 37.

⁵² *Княпина Н. С.* Николай I: личность и политика // *Вестник Московского ун-та. Сер. 8. История*. – 2000. – № 6. – С. 8–40; *Мироненко С. В.* Николай I // *Российские самодержцы: 1801–1917* / ред. А. Н. Боханов, Л. Г. Захарова, С. В. Мироненко. – М., 1994. – С. 91–158; *Рахматуллин М. А.* Император Николай I и его царствование // *Наука и жизнь*. –

2002. – № 1. – С. 96–106; № 2. – С. 64–72; № 3. – С. 90–99; *Высочков Л. Николай I.* – М.: Молодая гвардия, 2003.

⁵³ *Jaśkiewicz L.* Carat i sprawy polskie na przełomie XIX i XX wieku. – Pułtusk, 2001. – S. 50.

⁵⁴ *Nowak A.* Polacy, Rosjanie i Biesy. Studia i szkice historyczne z XIX i XX wieku. – Kraków, 1998 – S. 21.

⁵⁵ *Aleksandravicius E., Kulakauskas A.* Pod władzą carów. Litwa w XIX w. / przekł. z lit. B. Kalemba – Kraków, 2003. – S. 87–88.

⁵⁶ *Zasztowt L.* Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. –S. 366. Детальніше про вплив русифікаційної політики на культуру «кресів» можна довідатись з праць: Paszkiewicz P. W służbie imperium rosyjskiego 1721–1917. Funkcje i treści ideowe rosyjskiej architektury sakralnej na zachodnich rubieżach cesarstwa i poza jego granicami, Warszawa 1999; Kultura i polityka. Wpływ polityki rusyfikacyjnej na kulturę zachodnich rubieży imperium rosyjskiego (1772–1915) / pod red. Dariusz Konstantynow i Piotr Paszkiewicz, Warszawa 1994.

⁵⁷ *Zasztowt L.* Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. – S. 365.

⁵⁸ *Epsztein T.* Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX w. – Warszawa: DiG, 1998.

⁵⁹ *Wasalek S.* Polska oświata w gubernie wileńskiej w latach 1864 – 1915. – Kraków, 2002.

⁶⁰ Польские профессора и студенты университетов России (XIX – начало XX в.) / под ред. Ю. Бардаха В. Дьякова, А. Иванова. – Варшава 1995. Див. статтю в цій збірці: Рузевич Е. Поляки в высших учебных заведениях России до 1918 г. Состояние исследований – С.41–50.

⁶¹ Российско-польские научные связи в XX и XX вв. / ред. В. К. Волков. – М, 2003.

⁶² Див.: *Kijas A.* Polacy w Rosji od XVII wieku do 1917 roku: słownik biograficzny, Poznań 2000. Автор акцентує увагу на значному вкладі поляків до культурно-цивілізаційного розвитку Росії і наводить бібліографію найважливіших праць з цієї проблематики

⁶³ *Ciechanowicz J.* Tworcy cudzoziemności. – Toronto–Wilno, 1996. –С. 32. Див. також інші праці автора: Na styku cywilizacji. – Wilno – Rzeszów, 1997; W bezkresach Eurazji. Uczni polscy w imperium rosyjskim. – Rzeszów, 1997.

⁶⁴ *Trojanowiczowa Z.* Sybir romantyków. – Kraków, 1992.

⁶⁵ *Kuczyński A.* Syberyjskie szlaki. – Wrocław, 1972; *Skok H.* Polacy nad Bajkałem – Warszawa, 1974; *Bazyłow L.* Syberia. – Warszawa, 1975; *Lukawski Z.* Historia Syberii. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1981.

⁶⁶ *Śliwowska W.* Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej Polowie XIX wieku: słownik biograficzny. – Warszawa, 1998; *Śliwowska W.* Syberia w życiu i pamięci Gieysztołów – zesłańców postyczniowych: Wilno, Sybir, Wiatka. – Warszawa, 2000.

⁶⁷ *Śliwowska W.* Ucieczki z Sybiru. – Warszawa, 2005.

⁶⁸ *Kaczyńska E.* Syberia: największe więzienie świata (1815–1914). – Warszawa, 1991.

⁶⁹ Zesłanie i katorga na Syberii w dziejach polaków 1815-1914 / red. A. Brus, E. Kaczyńska, W. Śliwowska. – Warszawa, 1992.

⁷⁰ *Nowiński F.* Polacy na Syberii Wschodniej. Ześłańcy polityczni w okresie międzypowstaniowym. – Gdańsk, 1995.

⁷¹ Там же. – № 71.

⁷² *Jedzichowska B.* Polscy zesłańcy na Syberii 1830-1883. Działalność pedagogiczna, oświatowa i kulturalna. – Wrocław, 2000.

⁷³ Там же. – С. 61.

⁷⁴ Syberia w historii i kulturze narodu polskiego / pod red. A. Kuczyńskiego. – Wrocław, 1998.